

**Národnostní politika v Sovětském svazu
na příkladu Střední Asie**

Tomáš Retka

Katedra sociální a kulturní antropologie
Filosofická fakulta, Universita Pardubice

Abstract

National policy in the Soviet Union on the example of Central Asia

The concept of national policy in the Soviet Union represents an interesting phenomenon. The Soviet Union was an ethnically very heterogeneous state, within which it was necessary to systematically conceive the position and relations between the individual ethnic groups.

The aim of the text is to point out the complexity of the phenomenon and to define the basic ideological and theoretical concepts that influenced real national politics. With regard to the author's research specialization, the issue will be defined primarily in the context of ethnic processes and political measures in the Soviet part of Central Asia.

Pojetí národnostní politiky v Sovětském svazu představuje velice zajímavý fenomén. Sovětský svaz představoval etnicky velice heterogenní stát,¹ v jehož rámci bylo nutné postavení a vztahy mezi jednotlivými etniky (národy) systematicky koncipovat.

Cílem textu je poukázat na složitost daného fenoménu a vymezit základní ideové a teoretické koncepty, které reálnou národnostní politiku ovlivňovaly. S ohledem na autorovu výzkumnou specializaci bude daná problematika vymezována především v kontextu etnických procesů a politických opatření v sovětské části Střední Asii.

Ideologické a teoretické zakotvení sovětské národnostní politiky

V rovině ideologické je potřeba hledat zakotvení sovětské národnostní politiky v odkazu a díle Karla Marxe a Friedricha Engelse.² Marxistický požadavek internacionalismu však nepředstavuje jediný koncept, ze kterého představitelé Sovětského svazu při koncipování národnostní politiky vycházeli. Z hlediska teoretického zakotvení vychází národnostní politika SSSR především z tradice primordialistických tezí, které považují národ za historický a stálý fenomén.

¹ V době rozpadu Sovětského svazu tvořili Rusové 49,5 % obyvatelstva tohoto mnohonárodnostního státu (Baar 2002, 113–114). Barbara Anderson a Brian Silver konstatují, že v roce 1989 tvořili Rusové 50,8 % sovětské populace, následovali je ostatní „neruští“ Slované (19,5 %), sovětsští muslimové (19,4 %) a příslušníci kategorie ostatní (ne-muslimské) obyvatelstvo (10,3 %); viz Anderson a Silver 1990, 162. V roce 1989 žilo v SSSR přibližně 285 milionů obyvatel, nejpočetnější skupiny tedy tvořili Rusové (145 mil.), Ukrajinci (44 mil.), Uzbeki (16 mil.), Bělorusové (10 mil.) a Kazaši (8 mil.); viz U.S. Bureau of the Census 1990, 1–4. O početním zastoupení jednotlivých sovětských národů a národností v první polovině dvacátého století podrobně pojednává například Lorimer 1946.

² Stalin, 1949.

Zatímco v „západním akademickém světě“ neměl primordialismus mnoho stoupců,³ v socialistickém táboře byla jeho pozice výrazně silnější. K tzv. východnímu pojetí primordialismu bývají řazeni nejen samotní představitelé tzv. sovětské etnografické školy (především Julius Bromlej a Sergej Šikogorov), ale také (jim předcházející) Josif Vissarionovič Stalin, který v letech 1917–1923 působil v pozici lidového komisaře pro národnostní otázky (tzv. Nakromnac).⁴ Své postoje a teoretické teze týkající se národní problematiky Stalin prezentoval v textu *Marxismus a národnostní a koloniální otázka*, ve kterém vymezil vlastní (primordialistický) koncept národa, jakožto historické pospolitosti.⁵

„Národ je historicky vzniklá stabilní pospolitost řeči, území, hospodářského života, a psychického založení, projevujícího se v pospolitosti kultury.“⁶

Adam Horálek při analýze Stalinova konceptu národa klade důraz především na aspekty řeči (zprostředkovatel kolektivní identity) a území (jádro historického původu skupiny).⁷ Podobně jako Stalin, zásadní význam jazyka při formování teorie tzv. etnosu⁸ zdůrazňoval

³ Adam Horálek ve svém textu *Tři přístupy k pupkům národů* konstatuje, že západní pojetí primordialismu je spjata především s postavou Clifforda Geerzte. Tento americký antropolog však není považován za „čistého“ primordialistu, neboť se přímo nezabývá samotnou primordialistickou podstatou problému, ale percepcí tzv. primordiálních sentimentů (náboženství, rituál, mýtus společného původu atd.) ze strany samotných aktérů (členů dané skupiny); viz Horálek 2012, 29. Clifford Geertz poukazuje, že například náboženství představují symbolické systémy, prostřednictvím kterých v daných kulturách dochází k souladu mezi agendami každodenního života jednotlivců a jejich morálkou, estetickým cítěním, světovým názorem a metafyzickými představami o kosmickém řádu světa (Geertz 2000, srov. Ortner, 2004).

⁴ Bahenský 2010, 10.

⁵ Stalin 1949.

⁶ Stalin 1949, 11.

⁷ Horálek 2012, 31.

⁸ „Historicky vzniklé společenství lidí, mající unikátní a původní společnou a stabilní kulturu (včetně jazyka), fyzické rysy a povědomí“ (Bromley 1979, 342 in Horálek 2012, 32). Adam Horálek konstatuje, že Bromlejovo pojetí etnosu se velice podobá

i Julius Bromlej.⁹

V případě Josifa Stalina lze tedy konstatovat, že tento politický představitel zosobňoval sovětskou politickou tradici, která výrazným způsobem propojovala teoretické teze s reálnou politikou.¹⁰ Josif Stalin tedy, nejdříve jako lidový komisař pro národnostní otázky a později jako generální tajemník Komunistické strany Sovětského svazu, výrazným způsobem ovlivňoval nejen politické chápání pojmů národ, národnost¹¹ a etnikum (či kmen),¹² ale také významným způsobem zasahoval do života příslušníků těchto jednotlivých skupin.¹³

Funkcí lidového komisaře pro národnostní otázky bylo koordinovat vztahy centra a neruských populací v rámci SSSR. Z hlediska administrativního uspořádání Sovětského svazu byl Stalin stoupcem konceptu kulturní autonomie neruských skupin, tedy autonomie bez vnitřních hranic v rámci SSSR. Tento koncept nezastával pouze Josif Stalin, ale hlásilo se k němu i takřka celé sovětské vedení – Kameněv, Zinověv a Pjatakov. Nakonec však byla prosazena konkurenční

Stalinovu vymezení národa. V kontextu sovětských teorií je však etnos chápán (ve vztahu k národu) jako hierarchicky a evolučně nižší stupeň (v rámci posloupnosti: etnos – národnost – národ); viz Horálek 2012, 30–32. srov. Jirka 2018. aj. Sovětská věda koncipovala vývoj jednotlivých etnických skupin do tří stupňů sociálně-ekonomického vývoje: Kmen (předtřídní a raně třídní společnosti) – Národnost (třídní společnosti do konce období feudalismu) – Národ (moderní národy v epoše kapitalismu a budování socialismu); viz Bahenský 2010, 12.

⁹ Bromlej 1980, srov. Čeboksarov 1978.

¹⁰ Srov. Horálek 2012.

¹¹ V kontextu Stalinovy teorie je tedy národnost chápána jako předstupeň národa (Jirka 2018, 51, viz také poznámka č. 9).

¹² Srov. Horálek 2012, Jirka 2018 aj.

¹³ Stalinovo pojetí národa jakožto historické pospolitosti a pozdější Bromlejovo vymezení etnosu zásadním způsobem ovlivnilo nejen sovětský akademický diskurs, ale také posílilo primordialistické tendence v lidových modelech uvažování obyvatel sovětského (postsovětského) prostoru. Toto primordialistické pojetí sovětské etnografické školy nemělo formující vliv pouze na akademický diskurs (a reálnou národnostní politiku) v samotném Sovětském svazu, ale také v dalších státech tzv. socialistického bloku, včetně ČSSR (Jakoubek 2015, srov. Bahenský 2016).

koncepte autonomie národně-teritoriální (snaha o vznik národních autonomií v rámci SSSR na teritoriální bázi), kterou prosazoval především Lenin.¹⁴

Po Leninově smrti (a následném Stalinově nástupu k moci) dochází k dílčímu politickému odklonu od některých tezí Leninem vymezené národnostní politiky. S nástupem Nikity Chruščova se však prezidium ÚV KSSS k těmto tzv. leninským principům národnostní politiky opětovně hlásí. Chruščovovo vedení deklaruje snahu podporovat ve vedoucích funkcích (v rámci jednotlivých administrativních celků SSSR) funkcionáře z místních národů a národností. Chruščov se také snaží postupně rehabilitovat příslušníky národů, které byly v době Stalinovy vlády deportovány na Sibiř a do Střední Asie (kromě Němců a krymských Tatarů). Důležitým aspektem národnostní politiky v době vlády Chruščova je však i intenzivní podpora výuky ruštiny u neruských skupin (v důsledku školské reformy v roce 1958). Ruština je chápána jako jeden z nástrojů modernizace neruských populací v rámci sovětské společnosti. S vládou Chruščova je v oblasti národnostní politiky spjatý především koncept tzv. *slijanije*,¹⁵ tedy snaha o snižování sociálních i kulturních rozdílů mezi jednotlivými sovětskými populacemi.¹⁶ V politice vytváření tzv. sovětského lidu (především však na ruském základě) pokračuje i Leonid Brežněv, který se ovšem společensky nepopulárnímu pojmu *slijanije* vyhýbá.¹⁷

Sovětská národnostní politika se tedy v průběhu dvacátého století vyvíjela a v jednotlivých historických etapách byly v rámci této oblasti různě zdůrazňovány a prosazovány principy internacionalismu, autonomie, ale i určité asimilace (v podobě sovětizace neruských skupin). Dopady reálné národnostní politiky se projevovaly v mnoha oblastech života obyvatel Sovětského svazu. S ohledem na autorovo

¹⁴ Bahenský 2010, 9.

¹⁵ Český *splývání*, ve významu asimilace, popřípadě rusifikace neruských populací.

¹⁶ Vykoukal, Litera a Tejchman 2000, 323–324.

¹⁷ Vykoukal, Litera a Tejchman 2000, 493.

teoretické zakotvení (sociální antropologie) a jeho výzkumnou zkušenost (Střední Asie) budou následující podkapitoly tohoto textu reflektovat především dvě oblasti těchto dopadů. Jedná se o oblast administrativního členění SSSR a problematiku sovětizace neruských skupin.

Administrativní členění Sovětského svazu

Problematiku administrativního členění Sovětského svazu popisuje například František Bahenský, který poukazuje na zásadní roli ústavy z roku 1918. Tento legislativní předpis zavádí do praxe nové administrativní celky, kterými byly kraje a oblasti, jež navazovaly na carské gubernie a újezdy. Již v počátcích Sovětského svazu dochází k vytváření odstupňovaného systému administrativního členění státu:

- SSSR – Svaz sovětských socialistických republik
- SSR – Sovětská socialistická republika
- ASSR – Autonomní sovětská socialistická republika
- AO – Autonomní oblast
- Kraj
- Oblast¹⁸

Toto hierarchické administrativní členění lze ilustrovat na mnoha konkrétních příkladech. S ohledem na autorovu výzkumnou zkušenost bude daná problematika prezentována především na příkladu jedné z autonomních oblastí sovětského Tádžikistánu, která (dodnes) nese označení Autonomní oblast Horského Badachšánu (GBAO).¹⁹

Tato autonomní oblast byla založena v roce 1925. V tomto roce byla lokalita sovětského Pamíru administrativně přičleněna k nově vzniklé Tádžické autonomní sovětské socialistické republice (Tádžická

¹⁸ Bahenský, 2010, 13–14.

¹⁹ Tedy v ruském jazyce Gorno-Badachšanskaja Avtonomnaja Oblast'.

ASSR). Ve dvacátých letech 20. století neměl Tádžikistán status samostatné svazové republiky. Samostatná Tádžická SSR (jejíž součástí zůstala i GBAO) vznikla až v roce 1929. Do tohoto roku byla Tádžická ASSR součástí Uzbeké SSR.²⁰

V letech 1925–1929 byla tedy GBAO součástí následujícího hierarchického administrativního systému:

- SSSR
- Uzbeká SSR
- Tádžická ASSR
- GBAO

V roce 1929 se mění status sovětského Tádžikistánu a administrativní systém poté vypadá následovně:

- SSSR
- Tádžická SSR
- GBAO

Je tedy patrné, že administrativní systém členění SSSR se v průběhu dvacátého století vyvíjí a již v prvním desetiletí existence tohoto státu dochází k různým systémovým úpravám. Tato skutečnost se netýká pouze sovětského Tádžikistánu, podobný vývoj administrativního statusu lze sledovat i u sousedního Kyrgyzstánu, který byl původně administrativní součástí Kazašské SSR.²¹

Při analýze fenoménu vnitřních hranic v rámci Sovětského svazu je nutné zmínit, že takto vymezené administrativní hranice mnohdy neodpovídaly hranicím etnickým. Tato skutečnost je dobře patrná například v oblasti Ferganské kotliny, ve které spolu vzájemně hraničí Uzbekistán, Tádžikistán a Kyrgyzstán. Na území dnešního

²⁰ Kokaisl 2007, srov. Bliss 2006, Karamšojev 2005.

²¹ Srov. Kokaisl 2006.

Uzbekistánu žilo koncem dvacátého století (a stále žije) více než milion Tádžiků (cca 1 190 000), přičemž v samotném Tádžikistánu žily přibližně 4 miliony Tádžiků (cca 3 900 000) a téměř 1,5 milionu Uzbeků (1 440 000). Poměrně vysoký počet Uzbeků žil i v Kyrgyzstánu (590 000).²²

Vysvětlení takto poměrně vysokého zastoupení autochtonních skupin mimo hranice vlastních států (například Tádžici mimo Tádžikistán) je potřeba hledat právě i v období vymezování vnitřních administrativních hranic ve dvacátých letech dvacátého století. Takto koncipované administrativní hranice nově vznikajících sovětských socialistických republik (či jejich nižších autonomních částí) mnohdy neodpovídaly hranicím etnickým. Za příčinu této situace je možné považovat snahu politického centra (tedy Moskvy) zamezit vzniku etnicky homogenních administrativních jednotek. Etnická heterogenita územních jednotek, ve kterých se předpokládal nižší potenciál společné koordinace, měla zaručit snazší politickou kontrolu odstředivých tendencí.²³ V důsledku této sovětské politiky například „přišla“ Tádžická ASSR o Samarkand a Bucharu, tedy o dvě významná tradiční centra, ve kterých Tádžici v dané době tvořili většinové obyvatelstvo a která při novém vytváření hranic v sovětské Střední Asii připadla Uzbecké SSR.²⁴ Na druhou stranu Tádžikistán získal oblasti dnešního Chodžentu, které jsou naopak považovány za tradičně uzbecké.

V souvislosti s politickým vymezováním administrativních hranic uvnitř SSSR je vhodné zmínit i další zajímavý koncept sovětské národnostní politiky, který představovala snaha zakládat tzv. konkurenční autonomní jednotky při vnějších hranicích SSSR. Ve snaze vymezit se vůči sousedním ideovým konkurentům vzniká například sovětský Turkmenistán při hranicích s Tureckem a sovětské Karelofinsko

²² Baar 2002.

²³ Bahenský 2010, 18–19.

²⁴ Rahmonová, 2011.

u hranic s Finskem.²⁵ Podobné tendence lze vysledovat i v případě zmiňované Autonomní oblasti Horského Badachšanu, která se rozkládá ve východní polovině dnešní Tádžické republiky (bývalé Tádžické SSR). V ruském označení GBAO, tedy Gorno–Badachšanskaja Avtonomnaja Oblast', je zdůrazněn termín Gorno, který odkazuje na horský charakter dané lokality. Tento konkretizující údaj umožnil sovětskému aparátu vymezit se vůči pamírským (vachánským) oblastem nacházejícím se v afghánském Badachšanu, se kterými však byl tádžický Badachšán historicky a etnicky úzce spjat.²⁶

Sovětizace neruských populací

Podobně jako v případě vymezování vnitřních administrativních hranic, popřípadě koncipování konkurenčních autonomních jednotek, je možné i v oblasti sovětizace neruských populací vysledovat systematické a plánované procesy. Prostřednictvím těchto procesů se sovětská politická vedení snažila průběžně dosahovat svých politicko-ideologických cílů. Jak již bylo uvedeno v předchozím textu, jedním z cílů takto koncipované politiky byla i určitá asimilace (*slijanije*) či rusifikace neruských skupin, s cílem vytvářet novou sovětskou (beztřídní) společnost.

V této snaze o ustanovení beztřídní společnosti je zřetelně patrný odkaz Karla Marxe, který ve svém *Komunistickém manifestu* zdůrazňoval význam internacionální spolupráce v rovině třídního boje.²⁷ Ernest Gellner v této souvislosti konstatoval: *Marxismus zná třídy, nikoli národy: toliko třídy jsou legitimní společenství, a nakonec zůstává legitimní pouze jedna třída.*²⁸ Vztah sovětského režimu k otázce náboženských identit byl ještě méně smlouvavý, než tomu bylo v případě

²⁵ Bahenský 2010, 7–24.

²⁶ Kreutzmann 2015, 351–430.

²⁷ Marx a Engels 1982.

²⁸ Gellner 2003, 106.

identit národních či etnických. „Nový režim byl zároveň vystaven na marxisticko-leninské ideologii, jejímž cílem bylo vymýcení náboženství ze života lidí a společnosti... Podle Marxe mělo náboženství mizet do té míry, do jaké se bude rozvíjet socialismus.“²⁹ Cílem komunistického vedení v době existence SSSR bylo význam těchto faktorů (především náboženství) ve společnosti snižovat a tím vytvářet a podporovat koncept nového sovětského člověka (bez ohledu na národnost), v jehož životě bude náboženství hrát malou (nebo takřka žádnou) roli.

Procesy směřující k sovětizaci Střední Asie se v tomto prostředí tedy odehrávaly především v rovině jazyka a náboženství (islámu). Snahy takto eliminovat kulturní a náboženská specifika středoasijských populací jsou v sovětské národnostní politice patrné již takřka od ustanovení SSSR. Zatímco představitelé carského Ruska zastávali vůči středoasijským muslimům postoje spíše přehlíživé,³⁰ snahou sovětů již byla postupná eliminace islámských struktur, které chápali jako konkurenční k vlastním sociálním modelům. K náboženské asimilaci obyvatel Střední Asie mělo dojít nejen prostřednictvím represe, ale i cílenou propagandou, která poukazovala na zaostalost muslimských společenství. Islám byl komunistickou ideologií označován za antisociální a rigidní náboženství, které vyvolává fanatismus a představuje překážku v rozvoji.³¹

I přes represivní a propagandistický nátlak v průběhu dvacátého století však islám ve Střední Asii své postavení neztratil a v současné době je opět považován za jeden ze zdrojů „národních identit“ některých novodobých středoasijských států.³² Lze tedy konstatovat, že sověty řízený proces sekularizace svých cílů plně nedosáhl a islám

²⁹ Exnerová 2008, 32.

³⁰ O postavení muslimů v carském Rusku se zmiňuje například významný orientalista českého původu Alois Musil (Žďárský 2014).

³¹ Exnerová 2008, srov. Gellner 2003.

³² Kokaisl 2007, 260–280, srov. Horák 2005.

je i v současné době stále dominantním náboženským systémem, ke kterému se hlásí většina obyvatel Střední Asie.³³

Nástroje procesu sovětizace v kontextu jazykové politiky SSSR ve vztahu k neruským populacím popisuje například Benedict Anderson, který konstatuje: *... v tažení proti islámu a perštině nejprve zavedly (sovětské úřady) povinné psaní latinkou a poté ve třicátých letech Stalin nařídil povinnou rusifikační cyrilici.*³⁴

Středoasijské jazyky tedy procházely (z hlediska vlastního psaného projevu) v průběhu dvacátého století intenzivním vývojem od arabského písma, přes písmo latinské ve dvacátých letech, po následnou cyrilici, až po dnešní stav, kdy se některé státy pokusily znovu zavést turkizovanou verzi latinky. Snaha o návrat k latině je typická například pro postsovětský Uzbekistán. Oproti tomu v Tádžikistánu (a některých dalších státech postsovětské Střední Asie) stále převládá užívání azbuky.³⁵ Lze tedy konstatovat, že rusifikační snahy populací Střední Asie byly realizovány ve dvou základních rovinách. Jednalo se tedy nejen o centrálně prosazovanou unifikaci písemného projevu jazyků SSSR (přechodem na cyrilici), ale také o intenzivní podporu studia ruského jazyka u neruských populací SSSR.

Národnostní politika a rozpad SSSR

Sovětská národnostní politika tedy představuje velice zajímavý, komplexní a složitý historicko-sociální fenomén, který se v jednotlivých obdobích existence SSSR projevoval různými dílčími cíli. Různé byly i nástroje (a míra jejich využití), kterých bylo pro dosažení těchto cílů užíváno. Je však otázkou, nakolik se podařilo tyto sověty vytyčené cíle naplnit. Přestože ke snižování sociálních a kulturních

³³ Srov. Bliss 2006, Exnerová 2008, Kokaisl 2007.

³⁴ Anderson, 2008, 62, srov. Bahenský 2010.

³⁵ Horák 2008.

rozdílů mezi jednotlivými sovětskými populacemi dozajista docházelo, a to i přesto, že některým těmto populacím byl politicky přiznán určitý stupeň administrativní i kulturní (pouze v některých ohledech) autonomie. Hlavního ideového cíle, tedy ustanovit nový sovětský lid – národ, však plně dosaženo nebylo. Přestože cílená národnostní politika měla být jedním z nástrojů snižování vnitřního sociálního napětí v sovětské společnosti, ukázalo se, že právě nevyřešené (nebo neadekvátně řešené) národnostní otázky byly jedním z destabilizačních faktorů, které provázely i zánik tohoto státu. Významný sociální antropolog Ernest Gellner ve své slavné analýze nacionalismu konstatuje, že marxismus, který s nacionalismem vědomě a cíleně bojoval, tento souboj ideologií prohrál a dokladem této porážky je právě i rozpad Sovětského svazu a následný vznik nových postsovětských („národních“) republik.³⁶

Tento text částečně vychází z autorovy nepublikované disertační práce: Retka, T. 2019 *Způsoby prezentace identit tádžických Pamírců s důrazem na náboženské vyznání a jazykovou příslušnost*, Praha: FHS UK.

³⁶ Gellner 2003.

Literatura

- Anderson, Barbara A. a Brian D. Silver. 1990. „Growth and Diversity of the Population of the Soviet Union.“ *The Annals of the American Academy* 510: 155–175.
- Anderson, Benedict. 2008. *Představy společenství: Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum.
- Baar, Vladimír. 2002. *Národy na prahu 21. století – emancipace nebo nacionalismus?* Šenov u Ostravy: Tila.
- Bahenský, František et al. 2010. *Národnostní politika na teritoriu bývalého SSSR*. Praha: Etnologický ústav.
- Bahenský, František. 2016. „Se sovětským národopisem na věčné časy! Fikce, či realita?“ In *Etnologie v zúženém prostoru*, vyd. Jiří Woitsch, 148–157 Praha: Etnologický ústav.
- Bliss, Frank. 2006. *Social and Economic Change in the Pamirs (Gorno-Badakhshan, Tajikistan)*. New York: Routledge.
- Bromley, Yulian V. 1979. „Towards Typology of Ethnic Processes.“ *The British Journal of Sociology* 30: 341–348.
- Bromlej, Julian V. 1980. *Etnos a etnografia*. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akademie vied.
- Čeboksarov, Nikolaj N. 1978. *Národy – rasy – kultury*. Praha: Mladá fronta.
- Exnerová, Věra. 2008. *Islám ve Střední Asii za císařské a sovětské vlády – na příkladu jednoho z center oblasti, Ferganské doliny*. Praha: Karolinum.
- Geertz, Clifford, 2000. *Interpretace kultur – vybrané eseje*. Praha: Slon.
- Gellner, Ernest. 2003. *Nacionalismus*. Praha: CDK.
- Horák, Slavomír. 2005. *Střední Asie mezi Východem a Západem*. Praha: Karolinum.
- Horák, Slavomír. 2008. *Rusko a Střední Asie po rozpadu SSSR*. Praha: Karolinum.
- Horálek, Adam. 2012. „Tři přístupy k pupkům národů.“ *Český lid* 99: 23–43.

- Jakoubek, Marek. 2015. „Studium etnicity v České republice v kontextu obecné antropologie.“ *Acta FF ZČU* 7: 51–69.
- Jirka, Luděk. 2018. „Sovětská teorie etnosu, čeští krajané na západní Ukrajině a preference ukrajinské a ruské národnosti.“ *The Journal of Culture* 7.
- Karamšojev, Dodchudo et al. 2005. *Jazyki i etnografija kryši mira*. Sankt-Peterburg: Peterburskoje Vostoko-vedenie.
- Kokaisl, Petr, Jan Pargač et al. 2006. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Kokaisl, Petr, Jan Pargač et al. 2007. *Lidé z hor a pouští: Tádžikistán a Turkmenistán: Střípky kulturních proměn Střední Asie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Lorimer, Frank. 1946. *The Population the Soviet Union: History and Prospects*. Genève: League of Nations.
- Marx, Karl a Friedrich Engels. 1982. *Manifest komunistické strany*. Praha: SPN.
- Nešpor, Zdeněk R., David Václavík et al. 2008. *Příručka sociologie náboženství*. Praha: Slon.
- Ortner, Shery, B. 2004. „Teorie v antropologii od šedesátých let.“ *Biograf* 34:123–162.
- Rahmonová, Nargis. 2011. „Jazyková situácia v stredoázijských republikách bývalého ZSSR.“ *Jazyk a kultúra* 8.
- Retka, Tomáš. 2019. *Způsoby prezentace identit tádžických Pamírců s důrazem na náboženské vyznání a jazykovou příslušnost*. Praha: FHS UK (nepublikovaná disertační práce).
- Stalin, Josif V. 1949. *Marxismus a národnostní a koloniální otázka*. Praha: Družstevní práce.
- U.S. Bureau of the Census. 1990. *USA/USSR: Facts and Figures*. Washington: U.S. Government Printing.
- Vykoukal, Jiří, Bohuslav Litera a Miroslav Tejchman. 2000. *Východ – vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*. Praha: Libri.
- Žďárský, Pavel et al. 2014. *Alois Musil: Ze světa islámu*. Praha: Akropolis.